

Anvendelse av «miljøregler» – et eksempel¹

AV JØRN KROKEN

Jørn Kroken er utdannet cand. ed. og arbeider som rådgiver ved habiliterings-tjenesten for voksne i Hedmark.

Innledning

I tjenesteyting for mennesker med psykisk utviklingshemning er bruk av såkalte miljøregler nokså vanlig. «Klassikeren» *Miljøregler – Praktiske verktøy i hverdagen* av Høigaard (1992) er kanskje den mest kjente norske artikkelen som tar for seg begrepet direkte, men jeg er ikke kjent med artikler av nyere dato som omhandler temaet. I vår praksis, det vil si i Habiliteringstjenesten i Hedmark, benyttes miljøregler nokså ofte (i det jeg er i ferd med å ferdigstille dette manuset er tilfeldigvis bistand til etablering av miljøregler et tema ved henholdsvis siste og første henvendelse i 2006 og 2007!). Imidlertid er bruk av miljøregler noe omstridt, og det råder en del misforståelser og negative oppfatninger av hva de innebærer. I 2006 disputerte Karl Elling Ellingsen med avhandlingen: «Lovregulert tvang og refleksiv praksis». Her kritiserer Ellingsen atferdsanalyse og bruk av miljøregler: «Arbeidsmiljøene hadde utarbeidet regler – miljøregler – for å håndtere slike situasjoner. Det kunne handle om mange og ganske detaljerte regler, som fikk tilretteleggingen av livssituasjonen for mange tjenestemottakere til å fremstå som repressive regimer med høy grad av regulering, nedlegging og andre former for fysisk grensesetting.» (s. 142). Videre skriver han at «Gjennom denne styringen ble det utviklet konsekvente, forutsigbare regler – miljøregler – som styrte hverdagen for tjenestemottakeren og minst i like stor grad for personalet, og i mange tilfeller plasserte man kontrollen utenfor personalets rekkevidde» (s. 157). Også tidligere (2002) har Ellingsen kritisert bruk av miljøregler, og andre har framført tilsvarende kritikk mot atferdsanalytisk praksis (Askheim, 1998; Christensen & Nilsen, 2006; Handegård, 2005).

I denne artikkelen vil jeg imøtegå noen av mytene som råder om miljøregler. Jeg gir først en liten orientering om hva miljøregler bygger på og hva de generelt innebærer. Jeg gir også et eksempel på praktisk anvendelse av miljøregler i behandling av problematferd

hos en ungdom med moderat psykisk utviklingshemning.

Grunnlag for atferdsanalytisk behandling

Atferdsanalytisk behandling av utfordrende atferd, eller problematferd, er som regel funksjonelt basert. Gjennom funksjonelle analyser forsøker en å avdekke grunner til at personen utfører de aktuelle handlingene. Holden (1997) sier at: «Funksjonell analyse» er en bred term som omfatter en rekke teknikker for å identifisere variabler som påvirker atferd» (s. 2). I klinisk virksomhet i naturlige miljøer vil intervjuing av nærpå personer og direkte observasjoner av klientens atferd være de mest aktuelle måtene å utføre funksjonelle analyser på. Det foreligger en rekke sjekklister, skjemaer og observasjonsmetoder som kan benyttes ved slike analyser, og som kan avdekke årsaker til problematferd. Ofte medfører problematferden at tjenestemottakeren oppnår noe, for eksempel oppmerksomhet (positiv forsterkning), eller unngår noe (negativ forsterkning), for eksempel avbrytelse av krav, for å nevne et par enkle eksempler. Holden (2006) skriver at «Funksjonelle analyser er sjeldan komplette, men ofte grunnlag nok for å utforma behandling. Tradisjonell bruk av funksjonelle analyser er godt kjent og går enkelt sagt ut på å:

1. Eliminera forsterkning av problematferd,
2. Snu opp ned på forsterkningsbetingelsar og gjera forsterkarar som har opprettheldt problematferd avhengige av annan atferd eller fråvær av problematferd, og
3. Endre motivasjonelle operasjonar, ofte ved å gjera forsterkning av problematferd mindre effektiv.

Motivasjonelle operasjonar er forhold som gjør forsterkning mer eller mindre effektiv. Biologi er en faktor som bidrar til variasjonar mellom

mennesker i hva som er forsterkende. Bl.a. vil syndromer, sjukdommer og hjerneskadar påvirke hva som er forsterkende for hver enkelt. «Alt i alt er biologi *utgangspunktet* for hva som er forsterkende» (Holden, 2005, s. 39). I tillegg vil miljømessige forhold påvirke hva som til enhver tid er forsterkende (ibid). På den ene siden kan vi før eller seinere, iallfall for en stund, gå lei av det meste. På den andre siden vil vi noen ganger være mer «lystne» på ulike forsterkere.

Fra analyse til behandling

Av og til er problematferd så alvorlig at det er behov for å etablere «kjøreregler» for å forebygge og håndtere den. Slike «kjøreregler» kalles ofte *miljøregler* – eller individuelle miljøregler. Et hovedpoeng med slike regler er at de skal bidra til å forebygge at problematferd overhode finner sted, og til at problematferd ikke lenger fører fram eller begrenses til et akseptabelt nivå. Miljøregler erstatter ofte strategier som «forhandlinger og diskusjoner» med tjenestemottakeren, og ulike former for lokking og unødvendige og overdrevne reaksjonar på problematferden. Dette er ofte ineffektive strategier som nettopp er mye av grunnen til at problematferden har oppstått og blitt opprettholdt. Ikke minst bør språkbruken hos tjenesteytere noen ganger vurderes kritisk. Ofte benyttes mange ord og forklaringer og i mindre grad utvetydige og korte beskjeder, ikke minst i situasjonar der strategiene er lite hensiktsmessige. Det kan være farlig å si det, men «å synes synd på» og «å gi etter» forekommer ofte i situasjonar der det i stor grad forsterker problematferd. Jeg snakker nå ikke primært om mennesker med alvorlig og dyp psykisk utviklingshemning, men om mer velfungerende og til dels normalfungerende mennesker som i stor grad profitterer på å få forventningar rettet mot seg. Miljøregler etableres i slike situasjonar, for at omgivelsene skal forholde seg

tilstrekkelig likt når det gjelder problematferd, både for at den *ikke* skal forekomme og *når* den forekommer, og skal bidra til økt forutsigbarhet både for tjenestemottaker og tjenesteyter.

Det må understrekes at atferdsanalytisk behandling i utgangspunktet ikke trenger å innebære «rigide og massive regimer». Hva som er «rigid og massivt», kommer også an på øynene som ser. «Atferdsanalyse er et åpent, fleksibelt system som kan utformes slik det er ønskelig» (Holden, 2002, s. 14). Ofte er det nok å justere samhandlingen (Holden, 2004). Og «Generelle faktorer i behandling, som empati og terapeutisk allianse, er viktig også innenfor atferdsanalyse» (ibid, s. 467). Også Sparby (2006) påpeker at funksjonelt basert atferdsanalytisk behandling skal være individuelt tilpasset og fleksibel. God behandlingseffekt kan også oppnås, selv om behandlingen ikke utføres helt nøyaktig. Såkalt behandlingsintegritet trenger altså ikke å være 100 % (Vollmer et. al, 1999). Generelt vil mer fleksible strategier faktisk være gunstig med tanke på generalisering: Skal atferd bli fleksibel og anvendelig i mange situasjoner og overfor ulike personer, bør den etableres under tilsvarende varierte betingelser. I naturlige, kliniske sammenhenger vil rigide og omfattende tiltak for det første neppe være ønskelige, og i tillegg vil de knapt kunne gjennomføres. Et annet viktig moment er at miljøregler skal lages på grunnlag av funksjonelle analyser og etter drøftinger med involverte parter. Mål, hensikt, nødvendighet, konsensus, begrensninger, muligheter, opplæring, informasjon, oppfølging, veiledning og evaluering, er viktige stikkord i denne sammenhengen. Dermed skal miljøreglers form og innhold selvfølgelig tilfredsstillende fagetiske kvalitetskrav.

Høigaard (1992) skiller mellom *generelle* miljøregler og *individuelle* miljøregler. *Generelle* miljøregler er ikke individspesifikke, men

retter seg mot miljøet i sin helhet. «Reglene skal spissformulere viktige prinsipper som har betydning for atferdsforandring eller læring» (s. 13). Videre sier han at «De generelle reglene kan i tillegg ha som siktemål å fremme en etisk riktig praksis eller forebygge overgrep» (s. 13), og som eksempel på en generell miljøregel nevner Høigaard «La andre se hva du foretar deg» (s. 13).

Om *individuelle* miljøregler skriver Høigaard at de «er mer midlertidige regler som etableres overfor en person og bestemte atferder» (s. 13). For å skjelne mellom individuelle miljøregler og *behandlingstiltak* skriver Høigaard bl.a. at krav til analyse, registrering og «systematisk forsterkning» er mindre ved bruk av individuelle miljøregler enn ved et behandlingstiltak. I artikkelen «Kapittel 4A, andre løsninger og atferdsanalyse – et eksempel» (foreløpig upublisert) beskriver jeg et behandlingstiltak. Erfaringer har etter hvert for øvrig vist at det neppe er et skarpt skille mellom miljøregler og behandling, og at atferdsanalytisk behandling som skal foregå i naturlige miljøer og utføres av tjenesteytere ofte kan beskrives på en måte som omfattes av det en tradisjonelt har kalt miljøregler. 'Behandling' blir derfor det overordnede begrepet. Utviskingen av skillet mellom behandling og miljøregler kan også skyldes at mange i dag praktiserer atferdsanalyse på en måte som er litt «løser i snippen». En kollega av meg, som er en svoren atferds mann, pleier å si at det som ikke kan skrives på en A4-side, sannsynligvis er overflødig. Som vi skal se i det kommende eksemplet, er behandlingen stort sett utformet i tråd med Høigaards beskrivelse av hva miljøregler vanligvis tar for seg.

Bakgrunnen for etablering av individuelle miljøregler

Klienten som beskrives i dette eksemplet var 16 år da miljøreglene ble etablert, og heter Per. Han har diagnosen moderat psykisk utviklingshem-

ning og var elev på ungdomsskolen. Han ble henvist til vår tjeneste med ønske om diagnostisk utredning, og som henviser skrev: «Hva gjør vi i kravsituasjoner hvor eleven prøver å komme seg unna ved å skrike/hyle eller løpe vekk?»

Gjennom samtaler med personalet og observasjoner av Per avdekket vi at Per er flink til å spille på omgivelsene ved hjelp av ulike problematferd, for å få oppmerksomhet eller for å utsette eller avbryte krav. I store deler av skoletimene gikk tiden med til mas og uro, uten at den planlagte undervisningen ble gjennomført. Noen aktiviteter lot seg overhodet ikke gjennomføre. Dette var åpenbart i stor grad *lært* atferd, det vil si at den har produsert konsekvenser som har ført til mer av samme atferd, eventuelt i mer finurlige varianter. Vi må imidlertid alltid ta høyde for at alt ikke skyldes læring. En biologisk bestemt *sensitivitet* kan for eksempel innebære en lav terskel for å vise dramatisk atferd. Dette kan imidlertid i noen tilfeller skyldes manglende læring, og kan ofte påvirkes gjennom tilvenning til krav og til å utsette goder og ønsker. Med bakgrunn i disse funksjonelle betraktningene stilte vi disse spørsmålene:

1. Hvorfor gjør Per akkurat dette nå?
2. Hva vil han oppnå?
3. Hva vil han unngå?
4. Hva er det ved situasjonen, for eksempel hvem er til stede, som gjør at atferden fører til det resultatet Per ønsker?
5. Hva skjer etter problematferden som gjør at han gjentar den?

Som et eksempel på hvordan vi fant svaret på disse spørsmålene, kan vi se nærmere på hvordan Per hilste før miljøreglene ble iverksatt. Per hilste høylydt med rop/skriking lenge før han var på ordinær «hilseavstand». Hvorfor? Denne hilsingen hadde blitt positivt forsterket ved at folk hadde hilst tilbake. Denne funksjonelle

analysen resulterte i at vi utformet miljøregel 10 som innebærer at uønsket hilsing fra Per ikke lenger forsterkes. Derimot forsterkes ordinær hilsing systematisk. Slik tok vi for oss situasjon for situasjon.

Etter dette lagde vi et utkast til miljøregler, basert på svarene på spørsmålene. Utkastet ble så drøftet med personalet, som gjorde noen mindre endringer. Resultatet, det vil si miljøreglene, er gjengitt nedenfor:

1. Når Per følger en instruks eller gjør en oppgave uten å protestere, skal han få masse oppmerksomhet, ikke minst i form av ros, fra personalet.
2. All muntlig ros skal spesifisere atferden en roser: «Nå var du flink til å vaske opp!» Så fint at du tok opp boka!»
3. En instruks til Per skal bare gis en gang. Hvis Per ikke etterkommer instruksjonen, skal han ganske raskt (etter to–tre sekunder) fysisk promptes i gang av personalet. Det innebærer at instruksjoner skal gis når en er nær Per. Eller vi sier at vi jobber videre når han er ferdig med å tulle.
4. Når prompt² er presentert for å hjelpe Per i gang skal man fortsette, uavhengig av Pers reaksjon. Prompt benyttes helt til han beveger seg i rett retning og med rett aktivitet. Man skal ikke gi seg, eller kommentere det han gjør.
5. Man skal ikke stille krav hvis man er i tvil om man klarer å gjennomføre det.
6. Når Per er i gang med en aktivitet, skal tull og tøys fra hans side overses. Personalet ser da bare ned eller i en annen retning. Unngå øyekontakt!
7. Når Per spør om «tulleting», skal han ikke få svar.
8. Per skal kun få svar på spørsmål når han spør med normalt stemmeleie. Hvis han bruker

spesiell stemme eller tonefall skal han ikke få svar.

9. Instruksjoner skal gis som instruksjoner, og valg som valg. Personalet sier: «Nå skal du...» Nå skal vi...» og så videre, når det ikke er rom for valg. Personalet sier: «Vil du...», «Skal vi...» når det er rom for valg. Valg skal etterfølges!
10. Når Per hilser, skal du gå nær ham før du svarer. Ikke svar hvis han er langt unna, eller roper til deg. Dersom vi er på vei fra ham, kan vi bare vinke med hånda. Dersom vi er på vei mot ham, venter vi til vi er på «snakkeavstand» og begynner med å si: «Nå kan vi hilse!»

Vi var til stede i miljøet for å veilede, da miljøreglene ble iverksatt. Tiltaket ga umiddelbart positive resultater. Per lærte seg fort personalets nye reaksjonsmønster, og skriking og «tullprat» forekom stadig sjeldnere. Samtidig lærte han veldig fort å følge beskjeder, gjøre ulike arbeidsoppgaver og å delta i ulike aktiviteter. Det ble også benyttet et helt enkelt belønningssystem som ga han tilgang til aktiviteter og materiell han likte, når han ikke hadde vist problematferd i løpet av en periode. Personalet var svært fornøyd med bruken av miljøregler og som en assistent sa – «Per og jeg har fått en helt ny hverdag!».

Diskusjon

Det var nokså åpenbart hva som hadde bidratt til opprettholdelse av problematferd i dette tilfellet. Endringene som skjedde var svært viktige, selv om problematferden ikke var spesielt alvorlig. Personalet var svært frustrert, og høylytt skriking kunne høres når vi ankom skolen. Det viktigste elementet i miljøreglene er *ekstinksjon*, som innebærer at en respons ikke øker sannsynligheten for at aktuelle forsterkere presenteres (Holden, 1999). Dette betyr for eksempel at når Per protesterte mot å gjøre noe, så førte

ikke lenger disse protestene fram. Og når Per sa «tulleting», så fikk han ikke lenger de konsekvensene han ønsket. Tiltaket som ble iverksatt inneholder fysiske prompts som kan vurderes som tvang etter bestemmelsene i Kapittel 4A i lov om sosiale tjenester (Kroken, 2006). Milde fysiske påvirkninger som lett dytting, skyving, stenging, hindring og lignende kan imidlertid ikke betraktes som tvang ved fravær av motstand fra personen, så lenge en unngår lukkede grep (se Kroken, 2006). Som det heter i rundskriv IS-10/2004 (Sosial- og helsedirektoratet): «Ikke alle former for inngrep og påvirkninger kan betegnes som tvang eller makt selv om tjenestemottakeren ikke ønsker dem. Også ellers i samfunnet godtas det en viss bruk av fysiske virkemidler i forbindelse med grensesetting og styring av andres handlinger uten at særskilt hjemmel anses påkrevd. Dette må også gjelde innenfor offentlig tjenesteyting» (s. 39). Det viste seg at fysiske prompts som ble benyttet i dette tilfellet var av en slik, lite inngripende karakter. I tillegg omfattes ikke skolen av Kapittel 4A. Likevel bør en gjøre fagetiske avveininger som langt på vei samsvarer med bestemmelsene i Kapittel 4A. Det finnes tross alt neppe noen bedre rettesnor. Atferdsanalytikere har for øvrig formulert etiske prinsipper som går til dels lenger enn bestemmelsene i Kapittel 4A (se bl.a. Eikeseth, Lovaas & Holden, 2006).

Alt i alt var miljøreglene godt innenfor hva som er fagetisk forsvarlig. Ikke minst høstet Per selv store gevinster gjennom økt deltakelse i ulike aktiviteter, det ble mer tid til opplæring, mer normal sosial deltakelse, han virket mye mer tilfreds og viste mindre rastløshet og uro. Han virket faktisk stolt over den framgangen han hadde hatt. Med bakgrunn i denne «nye situasjonen» ble det også etablert et arbeidstreningstilbud en dag i uka, noe Per satte stor pris på. Utførelsen av miljøreglene medførte svært få

inngrepene ble tatt i bruk, viste det seg at det knapt ble behov for fysiske prompts. (Se Kroken, 2006, for en nærmere drøfting av hva som er tvang og ikke.). Selvbestemmelse blir vurdert som en fundamental verdi, men noen ganger vil det med bakgrunn i kvalitetsmangler, både etisk og juridisk, være nødvendig i noen grad å begrense selvbestemmelsesretten for å ivareta andre viktige verdier (Kroken, 2001, 2006). Slike kvalitetsmangler innebærer at man ikke er i stand til å foreta en realistisk vurdering av hva som er konsekvensene av sine valg. Krav til personlige forutsetninger for å treffe valg er vanlig å stille i juridiske sammenhenger (Østenstad, 2000). Østenstad bruker begrepene «informerte og opplyste valg» og påpeker at mennesker med psykisk utviklingshemning er en heterogen gruppe og at autonomihensynet vil variere betydelig: «Dei personlege føresetnadene for å treffe informerte eller opplyste val vil på same måte variere» (s. 25). I artikkelen «Hvor går grensen?» (2006) gir jeg en kort beskrivelse av hva ulike grader av psykisk utviklingshemning innebærer. Også i et etisk perspektiv finner vi tilsvarende betraktninger: «I dag er dette en rett som tilkommer *alle* voksne og moralsk myndige personer. Å være myndig betyr her at man selv kan ta ansvar for eget liv og eget beste – forutsatt at man vet hva som er godt og dårlig, nyttig og skadelig for en selv» (Tranøy, 1994, s. 12). Wehmeyer og Metzler (1995) setter opp krav om at selvbestemmelsesretten i alle fall må innebære en mulighet til å uttrykke preferanser, påpeke valgmuligheter og å kunne ta beslutninger.

Noen ganger må eller bør noe gjøres. Vi får henvisninger som innholder ønske om å avhjelpe problematferd, som i dette tilfellet. All planlegging av tiltak gjøres med involverte parter, det vil si tjenestemottakeren, foreldre/foresatte, hjelpeverge, tjenesteytere eller andre involverte. Jeg tror unnfalleshet og manglende kompetanse er et mye større problem. At det fortsatt finnes eksempler på bruk av miljøregler som neppe tilfredsstiller nevnte kvalitetskrav, er det neppe noen tvil om. Det er heller ingen tvil om det brukes uhjemlet tvang i tjenesteyting for mennesker med psykisk utviklingshemning, uten at den kan knyttes til atferdsanalytiske tiltak (Kroken, 2005). I tillegg er kunnskapene om lovreglene i Kapittel 4A begrenset (Kroken, 2006). Imidlertid er det liten tvil om moderne, atferdsanalytisk baserte miljøregler kan utgjøre et viktig og fagetisk forsvarlig bidrag i tjenesteyting for mennesker med psykisk utviklingshemning, som i dette tilfellet. Jeg anbefaler at Ellingsen, som leder av det nye etablerte NAKU (nasjonalt kompetansemiljø for utviklingshemmede), inkluderer atferdsanalytisk metodikk som et viktig bidrag i tjenesteyting og fagutvikling på dette feltet. Alt annet vil være å utelukke dokumentert effektiv behandling.

Noter

- ¹ Takk til klientens mor, som leste gjennom og godkjente manuskriptet, og takk til Børge Holden for kommentarer, innspill og redigering!
- ² «Alle har hørt at noe skjer «prompte», det vil si med en gang. Å gi en «prompt», eller å prompte, betyr i atferdsanalysen å gi personen konkret hjelp til å utføre en handling» (Holden, 2005, s. 37).

Litteratur

- Askheim, O. P. (1998). *Omsorgspolitiske endringer – profesjonelle utfordringer*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Christensen, K., Nilssen, E. (2006). *Omsorg for de annerledes svake. Et overvåket hverdagsliv*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Eikeseth, S., Lovaas, O. I. & Holden, B. (2006). Use of Aversive and Restrictive Interventions in Behavioral Treatment. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 43, 582–587.
- Ellingsen, K. E. (2006). Lovregulert tvang og refleksiv praksis. Doktoravhandling. Luleå tekniska universitet. Institutionen för hälsovetenskap.
- Ellingsen, K. E., Jacobsen, K., Nicolaysen K. (red.) (2002). *Sett og forstått. Alternativer til tvang og makt i møte med utviklingshemmede*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Handgård, T. L. (2005). Tvang, makt og ambivalens. En studie av hvilken betydning lovreglene om bruk av tvang og makt overfor psykisk utviklingshemmede kan få i det daglige omsorgsarbeidet. Universitet i Tromsø.
- Holden, B. (2005). *Autisme. Amandas møte med atferdsanalysen*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Holden, B. (2004). Virkemidler for å fremme positive holdninger til atferdsanalytisk teori og praksis. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 41, 6, 463–469.
- Holden, B. (2002). Hva er atferdsanalytisk behandling? *Diskriminanten*, 29, 4, 3–16.
- Holden, B. (1997). Funksjonelle analyser av utfordrende atferd: En begrepsavklaring og litteraturovergang. *Diskriminanten*, 24, 4, 5–23.
- Høigaard, B. (1992). Miljøregler – praktiske verktøy i hverdagen. *Vernepleieren*, 2, 12–15.
- Kroken, J. (foreløpig upublisert). Kapittel 4A, andre løsninger og atferdsanalyse – et eksempel.
- Kroken, J. (2006). Hvor går grensen? *Embla*, 11, 9, 16–21.
- Kroken, J. (2006). Hvem kan mest om Kapittel 4A, vernepleierstudenter eller folk med treårig høyskoleutdanning i kommunal tjenesteyting? *Sor-Rapport*, 52, 5, 35–40.
- Kroken, J. (2005). Utstrakt bruk av tvang og makt overfor personer med psykisk utviklingshemning skjer, og er lite regulert av Kapittel 4A. En undersøkelse fra Hedmark. *Sor-Rapport*, 51, 4, 4–9.
- Kroken, J. (2001). Evalueringen av Kapittel 6A – noen betraktninger. *Embla*, 6, 5, 24–33.
- Sosial-og helsedirektoratet. Lov om sosiale tjenester kapittel 4A. Rettssikkerhet ved bruk av tvang og makt overfor enkelte personer med psykisk utviklingshemning. Rundskriv IS-10/2004.
- Sparby, L. E. (2006). En mer individualisert atferdsanalyse? *Embla*, 11, 2, 32–37.
- Tranøy, K. E. (1994). *Medisinsk etikk i vår tid*. Sigma forlag.
- Vollmer, T. R., et. al. (1999). Evaluating treatment challenges with differential reinforcement of alternative behavior. *Journal of applied behaviour analysis*, 32, 1, 9–23.
- Wehmeyer, M. & Metzler, C. A. (1995). How Self-Determined Are People With Mental Retardation? The National Consumer Survey, Mental Retardation 1995 s. 111flg. I
- Syse, A. (1995). *Rettssikkerhet og livskvalitet for utviklingshemmede*. Rettigheter, vern og kontroll som rettslige virkemidler. Ad Notam Gyldendal.
- Østenstad, B. H. (2000). *Bruk av tvang og makt mot psykisk utviklingshemmede under yting av kommunale sosial- og helsetenester*. Bergen: Fagbokforlaget.